

ТОЛЕРАНТНІСТЬ – МОРАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН ЕПОХИ ВІДКРИТИХ СУСПІЛЬСТВ

TOLERANCE – MORAL PHENOMENON OF OPEN SOCIETY AGE

У статті розкрито сутність толерантності як суспільного феномена, показано значення толерантності як морального фактора в процесі взаємодії людей у трудових колективах, в організації відносин між людьми в суспільстві. Основою толерантності є визнання права на відмінність, водночас толерантність не означає байдужість до будь-яких негативних поглядів. Для більш чіткого підходу до проблеми толерантності подано типологію толерантності за соціально-політичними сферами (гендерна, вікова, освітня, міжнаціональна, міжконфесійна, політична, фізіологічна тощо). Толерантність є базовою цінністю відкритого суспільства, вона базується на правових засадах та морально-етичних нормах.

Ключові слова: толерантність, принципи толерантності, типи толерантності, відкрите суспільство, особистість, моральність, злагода, консолідація.

В статье раскрыта сущность толерантности как общественного феномена, показано значение толерантности как морального фактора в процессе взаимодействия людей в трудовых коллективах, в организации отношений между людьми в обществе. Основой толерантности является признание права на отличие, одновременно толерантность не означает безразличие к любым негативным взглядам. Для более

четкого подхода к проблеме толерантности подано типологию толерантности по социально-политическим сферам (гендерная, возрастная, образовательная, межнациональная, межконфессиональная, политическая, физиологическая и другие). Толерантность является базовой ценностью открытого общества, она базируется на правовых принципах и морально-этических нормах.

Ключевые слова: толерантность, принципы толерантности, типы толерантности, открытое общество, личность, нравственность, согласие, консолидация.

The article reveals the essence of tolerance, as a social phenomenon, shows the importance of tolerance as a moral factor in the interaction of people in the workforce, in the organization of human relations in society. The basis of tolerance is the recognition of the right to difference, while tolerance does not mean indifference to any negative views. For a clearer approach to the problem of tolerance filed a typology of tolerance on the socio-political sphere (gender, age, education, ethnic, inter-religious, political, physiological et al.). Tolerance is a basic value of an open society, it is based on legal principles, moral and ethical standards.

Key words: tolerance, principles of tolerance, types of tolerance and open society, personality, morality, harmony, consolidation.

УДК 316.647

Пірен М. І.,

доктор соціологічних наук, професор кафедри державної політики та управління політичними процесами Національної академії державного управління при Президентіві України, заслужений діяч науки і техніки України

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблеми не викликає жодних сумнівів. Толерантність – суспільний феномен, а в ХХІ ст. – найважливіший чинник злагоди в суспільстві та базова основа міждержавних відносин. За умов демократизації суспільних відносин характерним є багатоманітність і суперечливість. Це породжує нерівність, конфліктність, тим самим ускладнює державотворчі процеси та толерантні відносини як між державами, так і в самій державі. Яскравим прикладом цього є сучасний стан стосунків між Україною та Росією, а також стан справ у Донецькому регіоні України, де терористи, які продали людську гідність за гроші, спричинили конфліктну ситуацію між окремими олігархічними групами й людьми, принесли горе й смуту простим громадянам, військові протистояння між Україною та Росією.

Категорія толерантності може бути розглянута з різних позицій: як етико-філософське поняття, як принцип взаємовідносин між прихильниками різних ідеологічних концепцій, переконань та

вірувань, як метод соціально-політичних рішень, дій тощо. Виділяють різні форми толерантності: особиста, громадська, що виявляється в моралі, звичаях, менталітеті, свідомості, та державна толерантність, що відображена в законодавстві, політичній практиці тощо.

Ступінь розробленості проблеми. Вивченню проблем толерантності приділена значна увага з боку вітчизняних та зарубіжних дослідників, таких як І. Курас, О. Майборода, В. Євтух, Л. Аза, В. Трощинський, А. Круглашов, В. Котигоренко, А. Фурман, О. Шаюк та інші.

Досить цікавими є наукові позиції таких західних науковців, як К. Леві-Строса, М. Уолцера, Е. Сміта, Дж. Беррі, Н. Лебедева, М. Герасимова, А. Татарко та інші. Перераховані автори зауважують, що феномен толерантності, якщо отримає гідне місце в соціально-політичній практиці, врятує цивілізацію від катастроф, а людей від приниження.

У сучасному науковому аналізі бракує досліджень соціально-політичних аспектів, немає досліджень, що розкривають толерантність як важливу складову

процесу державотворення та міждержавних, міжетнічних стосунків, де толерантність виступає як чинник моральної відповідальності та поваги до інших. Для сучасного турбулентного українського суспільства привернення уваги до толерантності як суспільно-політичного феномена є шляхом, який сприяє консолідації та злагоді, що надзвичайно важливо для України, миру та нових взаємин із Росією.

У контексті соціально-політичного прогресу, злагоди, державотворення та соборності України дослідження проблеми толерантності як морального чинника міждержавних, міжетнічних стосунків є вагомим стрижнем мети запропонованої статті для осмислення представниками соціологічної та інших гуманітарних наук.

Виклад основного матеріалу. На етапі глобалізаційних змін, епохи відкритих суспільств національні держави зазнають радикальної та активної трансформації, оскільки кожній із них доводиться, реалізуючи свої реформи, корелювати державні інтереси з глобалізаційними процесами, де необхідною умовою є толерантність, адже усвідомлений вибір вступу України в Європейський Союз стає можливим лише завдяки толерантному співіснуванню різних культур. Як засвідчує практика життя, етнокультурне розмаїття здатне забезпечити людині найбільше благо саме тоді, коли спрацьовує толерантність.

У практичній роботі лідера будь-якої сфери суспільно-політичної діяльності сучасного поліетнічного українського суспільства важливе місце належить такому суспільному феномену, як толерантність, що дасть йому базову основу для моральних засад на мир, повагу, злагоду та стабільність.

Основою толерантності є визнання права на відмінність. Вона проявляється в сприйнятті іншої людини такою, якою вона є, повазі до іншої точки зору, стриманості до того, хто її не поділяє, розуміння та прийняття традицій, цінностей і культури представників іншої національності, віри, поглядів тощо.

Водночас толерантність зовсім не означає байдужість до будь-яких поглядів та дій. Так, наприклад, аморально й злочинно миритися з расизмом, насильством, приниженням гідності, утиском інтересів і прав людини іншої національності та раси. Не можна миритися в тому

випадку, якщо спотворюються негативно наукові дані, або відомості про інших людей, або намагання сіяти зневагу, наклеювати «ярлики неприязні».

Толерантність – інтегрована якість позиції особистості. Якщо вона позитивно сформована, то й проявляється з позитивом у всіх життєвих ситуаціях і щодо всіх людей. Водночас досвід показує, що людина може бути толерантною у відносинах із близькими, знайомими, але зневажливо, нетерпимо ставитися до людей іншої віри або національності. У зв'язку із цим, на наш погляд, можна говорити про міжособистісну, соціальну, національну толерантність та нетолерантність віротерпимості.

Міжособистісна толерантність проявляється щодо конкретної людини; *соціальна* – до конкретної групи, суспільства; *національна* – до іншої нації; *віротерпимість* – до іншої релігійної віри тощо.

Національна толерантність у словниках трактується як специфічна риса національного характеру, духу народів, невід'ємний елемент структури менталітету, орієнтує на терпимість, відсутність або ослаблення реакції на будь-який фактор у міжнаціональних відносинах. Таким чином, міжнаціональна *толерантність* – це властивість особистості, що проявляється в терпимості до представників іншої національності (етнічної групи) з урахуванням її менталітету, культури, своєрідності самовираження.

За визначенням професора А. Чічановського, *толерантність* – це терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки; повага або визнання рівності інших, відмова від домінування чи насильства. Інакше кажучи, постійні, цілеспрямовані зусилля для створення такого інформаційного поля, яке б культивувало в людині та в суспільстві настанову на високу мораль, самообмеження, злагоду та співробітництво, на емоційну мобілізацію та на злагоду культур.

Кожному громадянину багатонаціонального українського суспільства, тим більше політичному лідеру, необхідно звертати увагу на історичну пам'ять, правду про становлення та розвиток нашої держави, що набуває особливе значення для встановлення об'єктивної істини, формування особистісної позиції щодо українського суспільства. У соціально-політичному аспекті єдність історичного знання та культури позначає

непорушність міжкультурних і міжнаціональних зв'язків, сприяє взаєморозумінню й взаємозбагаченню людей та етносів у суспільстві. У цьому контексті велику цінність мають етнографічні знання про походження народів, з представниками яких прийдеться політичному лідеру спілкуватися, працювати, оскільки він має знати про своєрідність національного етикету, обрядів, побуту, одягу, мистецтва, художніх промислів, свят тощо.

Толерантність тісно пов'язана з віротерпимістю. Сьогодні, часто безцеремонно, у духовне життя українських громадян вторгаються різні, у тому числі й закордонні, релігійні організації. Однак слід зауважити, що не всі релігійні об'єднання заслуговують толерантного ставлення, особливо коли мова йде про релігійні культури екстремістської спрямованості. Деякі з них («Діти Бога», «Свідки Єгови» тощо), зареєстровані в нашій країні на перших порах незалежності України, мають скандальну славу на Заході та поповнюють свої ряди за рахунок української молоді та громадян загалом. Діяльність цих організацій повинна розглядатися нашими політиками з позицій їх негативного впливу на сім'ю, дітей, молодь. Тут виховується людина-гвинтик релігійної організації, людина, яка нехтує рідною сім'єю, традиціями, своїм народом. Неврахування цього звужує можливості впливу лідера на них.

Для більш чіткого підходу до проблем толерантності для практичної роботи з особою політичного лідера подаємо типологізацію толерантності за соціально-політичними сферами її буття:

– *гендерна толерантність* – неупереджене ставлення до представників іншої статі, неприпустимість апріорного приписування людині недоліків іншої статі, відсутність ідей про перевагу однієї статі над іншою;

– *вікова толерантність* – неупередженість до апріорних «недоліків» людини, пов'язаних із її віком. Вікова толерантність цілком може поєднуватися з прийнятою в багатьох культурах повагою до осіб похилого віку та гарним ставленням до інших;

– *освітня толерантність* – очевидно, що такий тип толерантності має відношення до побутової сфери та не пов'язаний з обговорюваним питанням, де рівень освіти суб'єктів права є вирішальним

чинником;

– *міжнаціональна толерантність* – ставлення до представників різних націй, здатність не переносити недоліки та негативні дії окремих представників національності на інших людей, ставитися до будь-якої людини з позиції «презумпції національної невинності»;

– *расова толерантність* – відсутність упереджень до представників іншої раси;

– *релігійна толерантність* – ставлення до догматів різних конфесій, релігійності з боку віруючих і невіруючих, представників різних конфесіональних груп;

– *географічна толерантність* – неупередженість до жителів невеликих або провінційних міст, сіл й інших регіонів із боку столичних жителів і навпаки;

– *міжкласова толерантність* – терпиме ставлення до представників різних майнових шарів: багатих до бідних, бідних до багатих;

– *фізіологічна толерантність* – ставлення до хворих, інвалідів, фізично неповноцінних, осіб із зовнішніми недоліками тощо;

– *політична толерантність* – ставлення до діяльності різних партій та об'єднань, висловлювань їх членів тощо;

– *сексуально орієнтована толерантність* – неупередженість стосовно осіб із нетрадиційною сексуальною орієнтацією;

– *маргінальна толерантність* (толерантність стосовно маргіналів);

– *девіантна толерантність* – ставлення до бомжів, жебраків, наркоманів, алкоголік, ув'язнених тощо.

Що це дає політичному лідеру та лідеру в його роботі з людьми? Це дає ключ врахувати особливості типів особистостей та віднайти ефективні механізми впливу на свідомість суспільства та самосвідомість людей, осмислити через себе завдання та їх реалізацію в консолідації їх на демократичній соціально-політичній зміні в суспільстві.

Лідер колективу, групи, партії, суспільства має бути ознайомленим також із рівнями толерантності.

Говорячи про рівні існування толерантності, можна виділити такі:

- цивілізаційний;
- міжнародний (міждержавний);
- етнічний;
- соціальний;
- індивідуальний.

Дамо їх коротку характеристику для оцінок у процесі спілкування й практичної

роботи лідера та його команди в суспільстві.

Толерантність цивілізаційна (або соціокультурна) передбачає ненасильство в контактах різних культурних світів (цивілізацій). Тому соціокультурний (цивілізаційний) вимір толерантності як найзагальніший рівень її існування є умовою творчого розвитку «культури світу» (термін ЮНЕСКО) у сучасності.

Толерантність у міжнародних відносинах є умовою співпраці та мирного співіснування держав незалежно від їхніх розмірів, економічного розвитку, етнічної чи релігійної приналежності їхнього населення.

Етнічна толерантність є основним засобом досягнення гармонії міжнаціональних відносин у мультинаціональних суспільствах, тому що базується на визнанні того факту, що за відмінностями криється суттєва подібність.

Соціальна толерантність, яку можна визначити як ненасильницьке, поважне ставлення до різних соціальних груп, є гармонізацією відносин у суспільстві.

На індивідуальному рівні толерантність є добродійністю, тобто нормою поведінки відповідальної особистості. Толерантність стосовно людей, які відрізняються своїми поглядами та звичками, вимагає розуміння того, що істина не може бути простою, що вона багатогранна, що існують інші погляди, здатні пролити світло на ту чи іншу її сторону. Саме цей рівень існування толерантної свідомості виступає фундаментом будь-якої терпимості в суспільстві.

Таким чином, толерантність є базовою цінністю відкритого суспільства. Відкритість суспільства своїм власним змінам та інноваціям означає одночасно й відкритість його назовні, іншим культурним нормам і принципам. Тому толерантність, критичне мислення, свобода й відповідальність особистості у відкритому суспільстві пов'язані між собою, становлять фундамент демократії та створюють умови розвитку, руху суспільства вперед до прогресу.

Отже, застосування терміна «толерантність» та усвідомлення його впливу на діяльність, на нашу думку, зумовлено його сильною, активною формою, правовим, суспільно-політичним, моральним принципом впливом. Він визначає соціокультурний рівень міжособової та міжгрупової взаємодії. Сімейні, дружні, сусідські, інтимні відносини характеризуються, як

правило, терміном «терпимість». Поняття ж «толерантність» в етичній і політичній лексиці включає морально-правовий та державний аспекти. В умовах інтенсивного інтеграційного світового процесу взаємопроникнення різних культур толерантність набуває ознак загальнознавчого державного принципу, яким необхідно керуватися, щоб успішно розвивати конструктивні взаємини між державними, політичними та військовими блоками, організаціями на правових, цивілізованих принципах. Призначення толерантності як правового й державного принципу полягає в юридичній площині права людини, у їх визначенні як основних прав (особисті права, свободи політичні, соціальні, культурні) або як фундаменту, що визначає державні цілі (свобода, демократія тощо).

Для політичного лідера важливо бути поінформованим також із позицій офіційної появи феномена толерантності в суспільно-політичному житті.

Першим міжнародно-правовим документом, у якому розкривається суть толерантності, є проголошена та підписана ЮНЕСКО 16 листопада 1995 р. в Парижі «Декларація принципів толерантності» (далі – Декларація), у першій статті якої дається розгорнуте поняття толерантності [2].

У Декларації зафіксовані головні рівні впровадження принципів толерантності: особистісний, державний, соціальний.

Особливе значення авторами Декларації надається функціонуванню принципів толерантності на рівні держави. Тут толерантність означає дотримання неупередженого законодавства, правопорядку й судово-процесуальних та адміністративних норм. Крім того, толерантність також вимагає надання кожній людині можливостей для економічного й соціального розвитку без будь-якої дискримінації. У Декларації запропоновані також шляхи досягнення поставлених перед державою завдань, а саме:

- ратифікація та виконання існуючих міжнародних конвенцій про права людини;
- розробка законодавства, здатного забезпечити в суспільстві рівноправні підходи та рівність можливостей для всіх груп й окремих людей [2].

Лідер та його команда повинні врахувати, що *пошук оптимальних шляхів вирішення багатогранної проблеми толе-*

рантності повинен вестися одночасно на двох рівнях: індивідуальному й суспільному з урахуванням тісної взаємодії двох показників:

– зовнішнього (формальний показник толерантності), що стосується процедури та характеру спілкування: напрацювання технології толерантної поведінки, розробки правової бази, етикету тощо;

– внутрішнього, індивідуального, пов'язаного з ідеєю інтерсуб'єктивності (матеріально-психологічний показник толерантності), готовністю до діалогу, відвертості тощо.

Як зазначає О. Хеффе, принцип толерантності має дві форми: толерантність як особиста позиція та як суспільно-державний і цивілізаційний принцип. Тим самим наголошується позиція самого лідера, його команди та вміння реалізувати в морально-етичні основи для успішної діяльності.

Багато дослідників виділяють різні типи толерантності. З огляду на дослідження, які здійснювалися в науковій літературі, можна виділити три основних типи толерантності:

– звичайна байдужість;

– тип толерантності, синонімом якої є терпимість (від «терпіти», «страждати»); це означає переносити інаковість інших (їх погляди, вірування, манери) тільки з міркувань принципу, наприклад, толерантність релігійного фанатика: «хоч вони еретики, безбожники, але я терпітиму їх ересь, бо так велить мені Бог»;

– любов – любити іншу людину означає сприймати її такою, якою вона є, і насолоджуватися саме цією інаковістю. У любові люди усвідомлюють один одного як доповнення до цілого, як рівноцінні складові цього цілого.

Оскільки нині в Україні проживають люди, які є представниками 136 національностей, актуальною є міжнаціональна толерантність.

Міжнаціональна толерантність у сучасному українському суспільстві – це системна сукупність психологічних настанов, відчуттів, певного набору знань і суспільно-правових норм, виражених через закон або традиції, а також світоглядно-поведінкових орієнтацій, які припускають терпиме або прийнятне ставлення представників якої-небудь однієї національності, зокрема, на особистому рівні, до інших інонаціональних явищ (мови, культури, звичаїв, норм поведінки

тощо).

У сучасному розумінні *міжнаціональна толерантність* не може бути зведена тільки до єдиного акта й лише терпимого. По-перше, міжнаціональна толерантність є процесом, що постійно розвивається, який власне включає емоційно-психічні норми, відчуття щодо інших національностей, широкий набір знань, інформаційних уявлень про інші культури, мови й власне поведінкові настанови, світоглядні погляди стосовно інонаціонального. По-друге, міжнаціональна толерантність як явище є набагато ширшим, ніж просто терпиме ставлення. Невипадково для позначення цього феномена було обрано термін латинського походження «*tolerans, tolerantus*» – терпимий. Тим самим, очевидно, зазначається, що сенс поняття толерантності містить поряд із просто терпимим ставленням принципи загальнолюдської моралі, що проявляються в пошані й обов'язковому дотриманні прав усіх народів світу; в усвідомленні єдності й загального взаємозв'язку різних етнокультур, у широких знаннях про мови, культури та походження різних народів, особливо тих, з якими відбувається безпосередній контакт; у неприйнятті воєн, анексії та інших форм насильства у відносинах між національностями; у вирішенні міжнаціональних проблем на основі балансу інтересів.

Перші особи, політичні лідери нашої держави, повинні усвідомити, що імідж України залежить від поваги до себе та інших країн і народів. Це має стати важливою настановою просвітницької роботи науковців, педагогів, політиків та засобів масової інформації.

На міжнародному рівні до толерантності належить взаємна пошана різних культур і традицій. Наприклад, було б неправомірним стилізувати під європейські культури або американський спосіб життя весь розвиток цивілізації та девальвувати всі форми, що відхиляються, скажімо, від європейських, оголошувати їх примітивними, варварськими й нерозвиненими.

Визнання самоцінності інших культур полегшується, якщо увага спрямована не тільки на розділяючу основу, але й на об'єднуючий фактор, на загальнолюдські позиції: готовність допомагати, нести цивілізованість і чесність, інакше кажучи, те, що не лише на християнському Заході, але й у різних суспільствах, у

різні епохи завжди визнавалося як етичні цінності. Особливо сьогодні слід звернути увагу на «Заповіді матері Терези», сенс яких полягає в тому, щоб нести для людей «добро». Це і є Божа Благодать людям. Курс розвитку суспільств сучасною елітою має бути спрямований не на матеріальні статки, а на духовні виміри, які дадуть можливість зберегти мир і шанувати кожну людину за те, що вона – Боже творіння.

Оскільки на сучасному етапі Україна взяла курс на входження до Європейського Союзу, то для політичних лідерів та перших осіб важливо вивчати толерантність як один зі стандартів Європейського Союзу.

У контексті європейського мислення толерантність – це не лише необхідна складова сучасної культури, але й універсальна цінність людства. Тоді як в Україні робляться спроби досягнути семантичне поле латинського «tolerantia» і виробити відповідне відношення, воно в суспільстві вже впевнено пускає паростки. Тобто запропонована рефлексія стосується не чистої ідеї, а реакції на поступово виникаючу нову ціннісну реальність, якщо не більше – на нове світовідчуття, світобачення, світосприйняття в епоху глобалізації та відкритих суспільств.

Український науковець О. Тягло вирізняє існування двох видів толерантності: особлива й універсальна [13].

Перша визначається характерними для конкретного співтовариства особливими цінностями, висловами в межах моралі й закону. Проте оскільки такі визначаються відносинами до «часу – місця – культури», то релятивним є і перший вид міри толерантності. Другий її вид має абсолютний характер. У цьому випадку міра досягається внаслідок зіткнення із запереченням толерантності, тобто з антитолерантністю: тут толерантність трансформується у своє інобуття – нетолерантність. Уже зазначена можливість переходу толерантності в інтолерантність спростовує спрощене ототожнення толерантності з некритичністю, з абсолютним – свавільним або вимушеним – ігноруванням критики.

Довершена критичність повинна поширюватися не тільки на «інше», але й на «своє». Критичне ж ставлення до «свого» гармонізує з визнанням права на існування певної свободи «іншого», зокрема з обґрунтуванням плюралізму ідей і толе-

рантних взаємин їх носіїв. З іншого боку, толерантність не повинна схилитися перед «іншим» лише тому, що він – іноземний, іншомовний тощо. Вона повинна поважати «інше», але цінувати своє добре, людяне, що культивує з українством.

Висновки. Таким чином, критичність і толерантність – особливості людського духу та поведінки, які не виключають, а взаємодоповнюють одна одну. Тому ідеальна толерантність і довершена критика в сучасному демократичному суспільстві повинні співіснувати як два іманентні прояви дійсної людської свободи, спрямовані на процес суспільного розвитку.

Отже, для ефективної реалізації соціально-політичних перетворень демократичного типу політичному лідеру важливо осмислювати толерантність у різних напрямках та проявах [4].

Типологізація толерантності за багатьма критеріями дозволяє глибше зрозуміти її суть, досягнути всю різноманітність її ознак, усвідомити поліваріантність її прояву в суспільному житті. Такий підхід дає можливість конструктивної й обґрунтованої відповіді на запитання про те, що є толерантністю та яке її значення для ефективної лідерської соціально-політичної діяльності, які положення потребують обов'язкового впровадження в систему правових засад держави Україна та в правовій свідомості її населення задля подолання конфліктів і попередження дестабілізуючого протистояння в усіх сферах життя сучасного українського суспільства, що трансформується шляхом демократичних реформ та утвердження цінностей краї Європейського Союзу.

У процесі дослідження виявлено необхідність вивчення толерантності як суспільного феномена, щоб забезпечити стабільність і міжнародний мир, що великою мірою залежить і від громадських неурядових організацій та міжнародних організацій, де феномен толерантності є базовою основою об'єднання людей різних традицій і культур на злагоді, щоб зберегти мир для взаємодії людства та оберігати цивілізацію для прогресу, оскільки так навчають високодуховні джерела (Біблія, Коран, Тора та інші). Виходячи із дороговказів Нагорної проповіді Спасителя, нам усім слід пам'ятати про те, що на землі є для всіх місце під сонцем, де ми повинні жити в мирі та злагоді, шануючи один одного [8].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гершунский Б. *Философия образования для XXI века* / Б. Гершунский. – М. : Совершенство, 1998. – 608 с.
2. Декларація принципів толерантності від 16 листопада 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/main.cgi?995503>.
3. Дем'янюк О. *Передмова* / О. Дем'янюк // Декларація принципів толерантності ООН з питань освіти, науки і культури. – 1995. – С. 5–7.
4. Завгородний Ю. Толерантность: желаемый образец межкультурного диалога или искусно скрытая доминанта европейской ограниченности? / Ю. Завгородний // *Философская и социологическая мысль*. – 1994. – № 11–12. – С. 212–215.
5. Лекторский В. О толерантности, плюрализме и критицизме / В. Лекторский // *Вопросы философии*. – 1997. – № 11. – С. 46–54.
6. Мацковский М. Толерантность как объект социологического исследования / М. Мацковский // *Век толерантности*. – М. : МГУ, 2001. – Вып. 3–4. – С. 34–41.
7. Мубинова З. *Педагогика этичности и толерантности: теория, практика, проблемы* / З. Мубинова. – Уфа : Издательство Башкирского университета, 2000. – 136 с.
8. *Нагорная проповедь Спасителя: сущность христианского учения* : [сборник] / А. Потапова, В. Горейло. – 1991. – К. : Радянська школа ; М. : Орбита. – 79 с.
9. Пірен М. *Державна кадрова політика: шляхи елітизації* : [монографія] / М. Пірен. – К. : Талком, 2014. – 253 с.
10. *Політологічний енциклопедичний словник* / за ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна, В. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і переробл. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
11. Соколов М. *Проблема толерантності в інформаційному просторі* : дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / М. Соколов ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 200 с.
12. Тарасишина О. *Справедливість і толерантність у сучасному праві України* : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. Тарасишина ; Одеська національна юридична академія. – О., 2008. – 182 с.
13. Тягло О. *Як розуміти толерантність сьогодні?* / О. Тягло // *Вісник університету внутрішніх справ*. – 2000. – № 12. – С. 275–278.
14. Федотова Н. *Толерантность как мировоззренческая и инструментальная ценность* / Н. Федотова // *Философские науки*. – 2004. – № 4. – С. 22–27.